

УДК 67.9

Погребняк С.П.

НЕГАТИВНА І ПОЗИТИВНА СВОБОДА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У статті визначені особливості негативної і позитивної свободи, продемонстрований зв'язок між ними. Автор доводить, що свобода в позитивному і негативному аспектах найкраще гарантується поєднанням елементів демократії і соціальної правової державності за умови існування громадянського суспільства.

Ключові слова: свобода, громадянське суспільство, правова держава.

Відомо, що спроби визначення поняття свободи традиційно пов'язані з певними труднощами. Дж. Ектон обережно висловлювався з цього питання: «Але що мають на увазі люди, які проголошують свободу пальмовою гілкою, призом, вінцем, убачаючи, що ця ідея, для якої існує двісті визначень, і що це багатство інтерпретацій призвело до більшого кровопролиття, ніж будь-що ще, не рахуючи богослів'я?» [1, с. 191]. На думку деяких дослідників, поняття свободи взагалі не піддається аналізу, оскільки воно є суперечливим за своєю суттю: ніхто не заперечує, що свобода є благом, проте тривають нескінченні безплідні баталії між тими, хто намагається переконати нас прийняти саме їхній погляд на її природу [2, с. 352]. Отже, ми маємо право сказати, що слово «свобода» не значить нічого, доки не наповнене конкретним змістом [3, с. 15].

Що означає свобода в суспільних стосунках (так звана особиста (індивідуальна) свобода)? Відповідь на це питання сьогодні зазвичай дають з посиланням на І. Берліна, який наголосив, що існують два типи (концепції) свободи: (1) негативна свобода, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей, і (2) позитивна свобода, коли увага концентрується на спроможності особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій [4, с. 59]. Іншими словами, позитивна свобода передбачає не свободу «від», а свободу «для» – свободу вести певний передбачений особою образ життя.

На думку І. Берліна, негативна свобода визначається питанням: «В яких межах суб'єктові – особі чи групі осіб – дозволено чи слід дозволити робити те, що він спроможний робити, і бути тим, ким він спроможний бути, без втручання інших осіб?» [4, с. 59]. Таким чином, акцент у цьому випадку робиться на свободі як сфері, де особі гарантується відсутність обмежень. Саме в цій сфері у суб'єкта існує «можливість невизначено різноманітної діяльності» [5, с. 6]. Слід нагадати, що «негативне» розуміння свободи можна побачити ще у Т. Гоббса, який зауважував, що «свобода означає відсутність опору (під опором я розумію зовнішні перешкоди рухові)» [6, с. 215]. З тих пір це визначення свободи вважається одним з найвдаліших [7, с. 128]. У тому ж самому дусі мислить і Ш. Монтеск'є: на його думку, бути вільним – означає не стільки робити те, що хочеш, скільки можливість не бути примушеним робити того, що не хочеш [8, с. 288–289]. Наголос на понятті свободи, що є «суто негативним» в тому сенсі, що його наявність завжди відзначене відсутністю чогось (а саме відсутністю якоїсь міри обмеження чи стримування), можна почути також у Дж. Бентама [9, с. 74]. Іншими сло-

вами, кожна людина є вільною, якщо вона може якимось способом примусити інших людей не примушувати її до чогось [10, с. 64].

Філософи зазвичай підкреслюють, що негативна свобода (сфера, окреслена «законою межою суверенності індивіда» [11, с. 86], «внутрішня цитадель, де має правити індивід» [12, с. 461], царина, де визнається здатність «бути господарем над собою» [13, с. 153], «властивість людини бути своїм власним паном (*sui iuris*)» [14, с. 291]) може бути досить широкою, проте в суспільстві вона не може бути необмеженою. У цьому полягає принципова різниця між свободою людини в суспільстві та природною свободою людини, яка не обмежена нічим і тому є повною. [13, с. 142].

По-перше, свобода особи зіштовхується зі свободою інших осіб, що вимагає їх взаємного узгодження. По-друге, в суспільстві існують інші конкурентні вартості (зокрема, безпека, порядок, справедливість, рівність). Це породжує необхідність досягнення адекватного балансу даних цінностей і свободи. Тому сфера вільних дій людей має бути обмежена.

І. Берлін обґрунтовував цю тезу таким чином: ми не можемо бути абсолютно вільними і повинні відмовитися від якоїсь частини нашої свободи, аби зберегти решту [4, с. 64]. У цьому поясненні поза всяким сумнівом відчувається вплив Дж. Локка, який зауважував: нашою свободою ми зобов'язані обмеженням свободи, «бо хто б міг бути вільним, якби будь-яка інша людина за своєю примхою могла б його тиранити?» [13, с. 159].

За великим рахунком, тут йдеться про так званий «парадокс свободи» (свобода в розумінні відсутності хоч якихось обмежень неминуче призводить до значного її обмеження), вперше цілком чітко сформульований Платоном (хоч трохи іншими словами і зовсім з іншими намірами) [15, с. 143, 315]. Він припускав, що вільна людина може скористатися своєю абсолютною свободою насамперед для того, щоб потоптати закони, а потім і саму свободу, вимагаючи встановлення тиранії [16, с. 379–384].

Закони традиційно розглядаються як найбільш прийнятний засіб для гарантування свободи. Так, ще Арістотель розглядав закони, тобто загальні правила, сформульовані за допомогою точних і зрозумілих всім термінів, як інститут, необхідний громадянам, щоб вони могли іменуватися «вільними». Цицерон відтворював цю концепцію Арістотеля у своєму відомому вислові з *oratio pro Cluentio* (промови на захист Клуенція): «*omnes legum servi sumus ut liberi esse possimus*» («Ми всі повинні підкорятися законові, щоб залишатися вільними») [1, с. 90]. Отже, як зауважував ще в XVII ст. Дж. Локк, «там, де немає закону, немає й свободи» [13, с. 159], «де закінчується закон, там починається тиранія» [13, с. 237].

Проте для утвердження свободи недостатньо лише встановити закони. Як : «Поза всяким сумнівом, – зазначав з цього приводу Б. Констан, – немає свободи там, де люди не можуть робити все, що дозволено законами; проте законом може бути заборонено стільки, що свободі буде покладено кінець» [1, с. 175].

Отже, надзвичайно важливою з точки зору негативної свободи є потреба в існуванні мінімальної сфери особистої свободи, яка має окреслюватися переліком основних (фундаментальних) прав і свобод людини, зони приватності чи людської гідності, в яку не можна втручатися за жодних обставин. Мабуть, не випадково ці права і свободи (так звані права першого покоління) кваліфікуються як негативні. Вони пере-

дбачають право на захист від будь-якого втручання в їх здійснення і спрямовані саме на захист індивідуальної свободи [17, с. 22-23]. Без цього *minimum minimum* жодне суспільство не може вважатися вільним. Індивіди зберігають за собою цей мінімальний обсяг автономності, навіть погоджуючись підкорятися закону. Сутнісна глибинна ідея тут полягає в тому, що індивіди мають право на недоторканність тіла і духу для втручання з боку держави. Наприклад, в рішенні Верховного Суду США у справі *Lawtence v. Texas* (2003) підкреслюється, що автономія особистості «включає в себе свободу думки, вірувань і переконань, вираження та особистої поведінки» [18, с. 45].

Така мінімальна сфера – невід’ємна зона людської свободи [11, с. 22] – має гарантуватися правом як найоптимальнішим для цього засобом. Важливу роль тут традиційно відіграє також ідея природного права: саме воно визначає зовнішні кордони того поля, в якому люди володіють священною владою діяти подібно божествам і самим створювати собі права і обов’язки [19, с. 24]. Відсутність такої мінімальної сфери – характерна риса тоталітарних суспільств. Наприклад, в нацистській Німеччині, за словами міністра пропаганди Й. Геббельса, людина була вільною від державного контролю тільки у сні [20, с. 253].

При вимірюванні свободи в негативному значенні зазвичай беруться до уваги міцність бар’єрів, які не дозволяють порушувати царину особистої свободи, а також кількість і важливість шляхів, які залишаються відкритими для членів суспільства [4, с. 102]. Іншими словами, ступень дійсної свободи завжди перебуватиме у зворотній пропорції до кількості і строгості обмежень, що накладено на твою здатність прагнути до обраних тобою цілей [9, с. 72]. Отже, свобода в негативному аспекті означає незалежність від сваволі іншого, але за присутності іншого [21, с. 65].

Описуючи позитивну свободу, І. Берлін ставить таке питання: «Що чи хто є джерелом контролю або втручання, за допомогою якого можна переконати когось робити саме так чи бути саме таким?» [4, с. 59]. Позитивна концепція свободи впливає із прагнення особи бути господарем свого власного життя, бажання бути суб’єктом, а не об’єктом, ґрунтується на ідеях публічної автономії, самоуправління і самовизначення (нагадаємо, що для негативної свободи стрижневим є бажання особи не бути об’єктом; однак для негативного аспекту не є принциповим, хто є тим суб’єктом, який визначає межі незалежності особи, тобто оформлює «ліцензію» (Р. Дворкін) на її свободу, забороняючи всім втручання в цю сферу). Особа є вільною, коли все її життя і всі її рішення залежать від неї, а не від дії будь-яких зовнішніх сил. Вона ніби є власним законодавцем; вона самостійно визначає сферу своєї негативної свободи. Завдяки цьому адресат права отримує можливість усвідомлювати себе як його автор [22, с. 208]. Особливо яскраво ці почуття висловив Ж.-Ж. Руссо: «Підкорюватися законові, який ти сам для себе встановив, є свободою» [23, с. 170].

Однак здійснення позитивної свободи особою як членом суспільства можливе лише через її спільні дії з іншими особами – як правило, через представницькі інституції. Громадянин, віддаючи свій голос на виборах, здійснює владу, оскільки сукупність таких голосів з необхідністю визначає кінцевий результат виборів. За слушним зауваженням Т. Парсонса, маленька порція влади – все одно влада, так само як один доллар – невеликі гроші, але все одно гроші [24, с. 32]. Особа ідентифікує себе з тим суспільством, державою, соціальним прошарком, до якого вона належить, розглядає

себе як їх елемент. У цьому випадку індивідуальна свобода переноситься на політичну спільноту і відтворюється у свободі колективно діючого народу-суверена [25, с. 38]. І тут знову доцільно нагадати Ж.-Ж. Руссо, який ставив завдання «знайти таку форму асоціації, <...> завдяки якій кожний, поєднуючись з усіма, підкоряється, проте, тільки самому собі і залишається настільки ж вільним, як і раніше» [23, с. 164]. Мабуть, з усіх цих причин позитивну свободу зазвичай характеризують як свободу політичну. Політичні (представницькі) структури є її суспільним оплотом, а само поняття свободи в позитивному розумінні утворює серцевину гасел народного суверенітету, народо-владдя, суспільного самоврядування, демократії.

Без всяких сумнівів, обидва типи свободи мають певний спільний ґрунт: вони передбачають можливість самореалізації особи, її самостійного мислення, дій за власним розсудом, визнають свободу волі як здатність людини вільно приймати рішення за наявності різних можливостей до однозначного вибору якоїсь позиції, допускають взяття людиною на себе персональної відповідальності за свій вибір. Різке протиставлення цих двох концепцій свободи є, в деякій мірі, штучним, оскільки в обох теоріях присутня (хоча й імпліцитно) відсилка як до умов обмеження свободи, так і до діяльності. За слушним зауваженням, спори між прихильниками позитивної і негативної свободи інколи можуть бути зведені до семантичних диспутів на тему, чи є ув'язнений невольним внаслідок замкнених кайданів чи внаслідок відсутності ключа до них [26, с. 574].

Позитивна свобода сприяє існуванню й оптимальному визначенню негативної свободи: саме право, формування якого залежить від вільного волевиявлення самої особи як члена суспільства, фіксує межі індивідуальної свободи як результат певного консенсусу в суспільстві щодо цього питання, гарантує відсутність свавільного примусу з боку державних керманців. Так, суб'єктивні права, що покликані гарантувати приватну автономію життя, не можуть бути адекватно сформульовані, якщо перед тим зацікавлені особи самі не проартикулюють їх під час публічних дискусій. Тому приватна автономія громадян може бути забезпечена лише синхронно з активізацією їх громадянської автономії [22, с. 343]. Водночас позитивна свобода є неможливою без існування негативної свободи (зокрема, без свободи думки і слова, зібрань і об'єднань). Отже, можна стверджувати, що ми потребуємо «свободи від», щоб мати «свободу для», яка у свою чергу забезпечує «свободу від». Подібний подвійний зв'язок має «структуру неунікного практично-герменевтичного кола» [27, с. 194].

На сьогодні людська цивілізація дійшла висновку, що свобода в позитивному і негативному аспектах найкраще (у порівнянні з іншими режимами) гарантується поєднанням елементів демократії і правової державності за умови існування громадянського суспільства.

Демократія як режим, побудований на принципі самовизначення народу відповідно до волі більшості в умовах індивідуальної свободи і рівності, є засобом збереження свободи в усіх її проявах. Для цього необхідно, щоб вільні індивіди також одягали, принаймні час від часу, туніку громадянина, чи тогу античної свободи [28, с. 166]. Як зазначав Ф. фон Гаск, з тих самих часів, коли був відкритий цей єдиний метод мирної передачі влади, демократія присутня в нашому житті на правах першошергової, але неявної цінності; вона стала чимось на кшталт санітарного заходу проти чуми:

немає жодних свідоцтв її ефективності, доки вона є, проте якщо її усунути, то результати будуть катастрофічними [29, с. 329]. Більш конкретно з цього приводу висловлюється І. Шапіро: «У демократичній традиції, на відміну від її чинних альтернатив, більше можливостей і ресурсів для перевірки протилежних політичних заяв на вірогідність і для захисту тих індивідуальних прав, які з найбільшою повнотою втілюють прагнення людини до свободи» [19, с. 12].

Правова держава, ґрунтуючись на принципах поділу державної влади, її поміркованості і обмеженості, верховенства права і поваги до людської гідності, забезпечує особі достатній простір для її самореалізації, гарантує захист її свободи від сваволі як державних органів, так і інших суб'єктів. Правова держава передбачає існування обмежень щодо політичного процесу ухвалення рішень – обмеження процедурні (тобто такі, що вказують, як приймати рішення і запроваджувати зміни) та змістовні (тобто такі, що взагалі унеможливають певний вид змін).

У межах правової держави поняття свободи зазвичай розвивається в чотирьох напрямках, що дозволяє розуміти її як: (1) незалежність від свавілля з боку інших; (2) існування гарантованих основних прав, які обмежують монополію державної влади; (3) право на співучасть у справах держави, тобто право на участь у прийнятті рішень; (4) реалізація індивідуального самовизначення на основі законів; свобода вибору і прийняття рішень, свобода самому визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя і її сенс [30, с. 19-20].

Отже, поєднання демократії і правової держави, яке нерідко характеризують як ліберальну демократію, структурує політичну владу таким чином, що індивіди, по-перше, спільно є носіями політичної влади і, по-друге, мають вільний простір як індивіди [31, с. 51].

Важливу роль у гарантуванні свободи відіграє й громадянське суспільство: воно є джерелом життєвої сили для свободи, його творчий хаос дає людям шанс жити, не стоячи з простягнутою рукою перед державою й іншими силами [32, с. 62]. Громадянське суспільство як область добровільних особистих, соціальних і економічних відносин і структур, відокремлених від державних установ, забезпечує простір свободи для своїх членів. Так, завдяки створенню незалежних структур сили і впливу воно стає необхідним засобом підтримання ідеї обмеженого урядування. Тому прагнення зберегти свободу поза всяким сумнівом і інтегрує людей в громадянське суспільство [33, с. 27]. Крім того, слід пам'ятати, що участь в його асоціаціях підтверджує та зміцнює глибокі соціальні зв'язки. У такий спосіб виникає сплетіння, крізь яке люди не можуть провалитись, а, отже, – інфраструктура свободи [34, с. 36].

В літературі також слушно підкреслюється, що саме дуалізм держави та суспільства є умовою індивідуальної свободи, оскільки він об'єктивує й опосередковує суперечність між державною загальністю та індивідуальною особливістю, не дозволяючи свободі розчинитися в цій нерозрізненній єдності чи абсолютній множинності. Абсолютизація одного з понять даної діалектичної конструкції (держави чи суспільства) перешкоджає здійсненню свободи [35, с. 13]. Крім того, для свободи важливими є й інші поділи, що покладені в основу сучасного суспільного устрою спеціально заради її гарантування: поділ церкви і держави, поділ влади та ін. [36, с. 28].

Для політико-правової сфери принципове значення має також виокремлення «формальної» і «матеріальної» свободи [37, с. 187]. Формальний аспект зосереджує увагу лише на забезпеченні свободи дій особи, гарантуванні безперешкодної можливості певної діяльності. Проте життя з іншими в суспільстві означає не лише взаємне обмеження, але в багатьох відношеннях також і збільшення можливостей і варіантів дій, можливостей розвитку, а з ними – і свободи. Тому проблема свободи постає не в останню чергу як завдання справедливого поділу суспільно зумовлених шансів розвитку і ресурсів. Отже, матеріальний аспект свободи відповідає за створення реальних умов особистого розвитку, насамперед, можливостей освіти, економічних умов набуття благ [37, с. 187, 191]. Як слушно зауважує З. Бауман, свобода – це не лише відсутність обмежень; для того щоб щось робити, необхідні ресурси [38, с. 14].

Акцент на матеріальному аспекті свободи дозволяє нам по-новому подивитися на концепцію соціальної держави. У цьому випадку сенс соціальної державності може бути визначений як збереження для індивідуума можливості усвідомлювати себе як особистість, вільно визначати своє особисте буття. Три основні завдання соціальної держави в умовах сучасного суспільства (соціальне забезпечення, соціальне страхування і соціальний мир) мають сприяти вільному розвитку особи і таким чином працювати на досягнення головної мети правової держави – забезпечення свободи кожної людини. Тому існування соціальної держави є виправданим лише тоді, коли вона одночасно виступає як держава правова.

Список використаних джерел та література:

1. Цит. за: Ясаи Э. де. Государство: Пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 410 с.
2. Енциклопедія політичної думки: Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.
3. Гак Ф.А. Конституція свободи: Пер. з англ. – Львів: Літопис, 2004. – 556 с.
4. Берлін І. Дві концепції свободи // Сучасна політична філософія: Антологія / Упоряд. Я. Кіш: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – С. 56–113.
5. Гумбольдт В. фон. О пределах государственной деятельности: Пер. с нем. – М.: Социум, Три квадрата, 2003. – 200 с.
6. Гоббс Т. Левіафан: Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
7. Речицкий В. Символическая реальность и право. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 730 с.
8. Монтескьє Ш.Л. О духе законов // Избранные произведения: Пер. с фр. – М.: Госполитлитиздат, 1955. – С. 155–733.
9. Скіннер К. Свобода до либерализма: Пер. с англ. – СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. – 120 с.
10. Леони Б. Свобода и закон: Пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
11. Міл Д.С. Про свободу: Есе: Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 463 с.
12. Гобгауз Л.Т. Апологія свободи // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 458–475.
13. Лок Д. Два трактати про врядування: Пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 265 с.
14. Кант І. Метафізика нравов // Кант І. Критика практического разума. – Изд. третье, стереотип. – СПб.: Наука, 2007. – С. 259–505.
15. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х т.: Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
16. Платон. Государство // Платон. Соч.: В 3-х т.: Пер. с древнегреч. – Т. 3. Ч. 1. – М.: Мысль, 1971. – С. 89–454.
17. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 520 с.
18. Цит. за: Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія: Пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
19. Шапиро І. Моральные основания политики: Пер. с англ. – М.: КДУ, 2004. – 304 с.
20. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства: Пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.

21. Шкода В.В. Вступ до правової філософії. – Харків: Фолио, 1997. – 223 с.
22. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории: Пер. с нем. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.
23. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Политические сочинения: Трактаты: Пер. с фр. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 153–283.
24. Парсонс Т. Система современных обществ: Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
25. Государственное право Германии: В 2-х томах / Сокр. перевод немецкого семитомного издания. – М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1994. – Т. 1. – 311 с.
26. Маккелем Д.К. Негативна і позитивна свобода // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 568–582.
27. Веллмер А. Права людини та демократія // Філософія прав людини / За ред. Ш. Гюсепата та Г. Ломанна: Пер. з нім. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 190–212.
28. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму: Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2005. – 216 с.
29. Хайек Ф.А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики: Пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
30. Баумгартнер Х.М. Свобода и человеческое достоинство как цели государства // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др.: Пер. с нем. – М.: Современные тетради, 2005. – С. 15–21.
31. Тугендгат Е. Спів про права людини // Філософія прав людини / За ред. Ш. Гюсепата та Г. Ломанна: Пер. з нім. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 48–58.
32. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышление о революции в Европе: Пер. с англ. – М.: Ad Marginem, 1998. – 272 с.
33. Речицкий В. Свобода и государство. – Харьков: Фолио, 1998. – 144 с.
34. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції про політику свободи у ХХІ столітті: Пер. з нім. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 112 с.
35. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм: Пер. с нем. – М.: Республика, 1998. – 368 с.
36. Манан П. Общедоступный курс политической философии: Пер. с фр. – М.: Московская школа политических исследований, 2004. – 336 с.
37. Циппеліус Р. Філософія права: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
38. Бауман З. Свобода: Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2006. – 132 с.

Погребняк С.П. Негативная и позитивная свобода в условиях демократического социального правового государства.

В статье определены особенности негативной и позитивной свободы, продемонстрирована связь между ними. Автор доказывает, что свобода в позитивном и негативном аспектах наилучшим образом гарантируется соединением элементов демократии и социальной правовой государственности при условии существования гражданского общества.

Ключевые слова: свобода, гражданское общество, правовое государство.

Pogrebnyak S.P. Negative and positive freedom in conditions of a democratic social constitutional state.

In the article the features of negative and positive freedom are defined and connection between them is demonstrated. The author proves, that freedom in positive and negative aspects is guaranteed in the best way by connection of elements of democracy and social constitutional state in condition of existence of a civil society.

Key words: freedom, a civil society, a lawful state.

Надійшла до редакції 28.10.2008 р.